

І.І. Судак

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Київського міжнародного університету

ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ У СВІТОВІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті досліджено вплив країн регіону Північної Америки на міжнародні відносини у світі. Проаналізовано зовнішньополітичні курси країн Північної Америки та визначено основні проблемні аспекти в регіоні.

Ключові слова: регіон Північна Америка, Канада, Мексика, інтеграційні процеси, зовнішньополітичні цілі.

Останніми роками сформувалася нова система поглядів на присутність одного чи декількох лідерів у світі. Це сталося унаслідок нових концепцій і тенденцій у міжнародних відносинах. Один з претендентів на це звання перебуває в Північній Америці. Він постійно притягує увагу, роблячи рішучі кроки і творячи історію – усе як і належить претенденту на звання лідера. Ідеться, звісно, про Сполучені Штати Америки. Також США є ядром на дещо меншому рівні – ядром материка Північна Америка. Оточувані Мексикою з одного боку та Канадою – з другого, США організували міцний плацдарм для себе, пов'язавши себе з цими країнами різноманітними угодами. Точками дотику в існуванні сусідів США можемо вважати: постійний союзницький статус Канади до західних держав повну залежність Мексики від Сполучених Штатів. Проблема є актуальною, оскільки міжнародна діяльність США та їхніх сусідів належить до найгостріших питань міжнародного життя є в центрі уваги світового співтовариства.

Під час дослідження використовувалась наукова література для висвітлення загальних тенденцій у регіоні Північної Америки чи на глобальному рівні у політичній, економічній, соціальній і культурній сферах. Зокрема, завдяки працям під редакцією П.А.

Циганкова, А.А. Чувпила, спільному дослідженню Дж. Фостера та Дж. Діллона вдалося простежити трансформацію поглядів світового лідера США, дослідити еволюцію ідей США щодо Канади й Мексики [2; 4; 12].

Мета дослідження – визначити як саме розвиваються міжнародні відносини між країнами Північної Америки наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. Для досягнення мети визначено такі *завдання*: проаналізувати геополітичне становище регіону; проаналізувати зовнішньополітичні курси країн Північної Америки; визначити основні проблемні аспекти в регіоні; визначити інтереси гравців міжнародних відносин у регіоні.

Об'єктом дослідження є материк Північна Америка й держави, які входять до нього. *Предметом* дослідження є безпосередньо міжнародні відносини в регіоні, інтеграційні процеси в регіоні, вплив країн регіону на міжнародні відносини у світі.

Нині існує нероздільність площин, а саме національної, регіональної та міжнародної у відносинах між країнами. Питання миру, співіснування, стабільності, взаємної вигоди, а також безпеки нині визначається широким комплексом чинників економічного, соціального, політичного, гуманітарного й екологічного характеру, без урахування яких неможливе повне дослідження проблеми і подальше утворення надійної системи.

Унаслідок фундаментальних геополітичних зрушень з'явилися умови для створення нової системи міжнародної безпеки. Водночас однією з найважливіших особливостей розвитку міжнародних відносин є те, що відбувся зсув основних викликів і загроз з глобального на регіональний і субрегіональний рівні. Тому одночасно з розмахом глобалізаційних процесів не слід забувати про важливість вивчення проблеми на мікрорівні.

Регіональний аспект безпеки є не менш важливим, ніж глобальний, а створення міцних локальних або регіональних систем навіть має декілька переваг. Це, по-перше, спільність культурного, історичного минулого, подібність мов, звичаїв, що спрощує відносини між акторами локальної системи. По-друге, набагато легше розв'язати певний локальний конфлікт, провівши

переговори між двома країнами-сусідами, ніж зібравши багато країн з різних регіонів і з різними інтересами. Багато вчених також вважають, що якісно-стабільна світова система утворюється, насамперед, через сильні регіональні системи.

Зважаючи на складність й актуальність дослідження питання політичних процесів у Північній Америці, необхідності врахування всіх точок зору для всебічного обґрунтування, зроблено спробу формування аспектів геополітичного, економічного та соціального характеру.

Після Другої світової війни США вийшли на світову арену вже в новій ролі. Як країна-переможець вона отримала безліч переваг і важелів впливу. Крім того, якщо брати до уваги економічний фактор, США отримали чудовий подарунок у вигляді спустошеної Європи. По-перше, Європа як потенційний суперник втратила свої позиції і претендувала лише на відбудову знищеної економіки. По-друге, будучи союзником США, вона стала ідеальним місцем інвестицій Штатів, які ще й користувалися міжнародними економічними інститутами, створеними ними ж. У такому стані північноамериканський гігант був не те що претендентом на лідерства, а взагалі – покровителем усїєї поствоєнної відбудови та розвитку [4].

Нині регіон Північної Америки є одним із ключових центрів формування нової політичної та економічної системи світу. Це обумовлено кількома чинниками. По-перше, посилюються зв'язки між країнами Північної Америки, роблячи США могутнішими. Країни-сусіди Сполучених Штатів усе більше заглиблюються у вплив з боку сусіда і цим самим роблять власне існування неможливе без встановлених зв'язків.

По-друге, на початку XXI ст. істотно зросло значення геостратегічних, економічних, сировинних, людських ресурсів Північноамериканського регіону в цілому та окремих країн зокрема, для їхнього використання та балансу у світовій системі. Через те що США резервують власні запаси ресурсів та активно імпортують їх з інших держав, включаючи Мексику й Канаду, постає питання про те, коли ж зарезервовані ресурси почнуть

використовуватися, і як це змінить загальні ціни, а також економічну ситуацію у світі.

Регіон Північної Америки є дуже важливим на міжнародній арені з багатьох точок зору. По-перше, з геополітичної точки зору – це є ідеальним місцем для проведення політики і впливу на світові процеси. Цей материк не розташований між Європою та Азією, де відбувається зіткнення цивілізацій. Він не розташований десь посеред Африки, де постійно не вистачає продовольства через стихійні природні лиха. Це такий собі плацдарм для ведення свого курсу політики. У дійсності, цим і користуються Сполучені Штати в буквальному розумінні. У них і найкраще географічне положення з трьох держав материка, і їхній зовнішній вектор постійно керується концепціями й доктринами. Крім того, важливість цієї частини землі підкреслюється глобальними амбіціями США залишити за собою роль світового лідера [2, с. 45].

По-друге, наявність тут величезної кількості зарезервованих і ще не розвіданих ресурсів дає країнам серйозні важелі впливу. На яскравому прикладі тих же США можна виокремити розумну політику закупівлі гідрокарбонатних ресурсів у країн, наприклад, Близького Сходу. Цим самим і зберігаються та економляться власні кошти (за рахунок низьких імпорتنих цін), і посилюється вплив і залежність самих імпортерів від США.

По-третє, країни Північної Америки, об'єднавшись економічно в організацію НАФТА, зайняли серйозну нішу у світовій економіці. Тому, за сучасних умов глобалізації, зниження чи підвищення цін на їхніх ринках будуть зразу ж відобразатися на економіці всього світу [11; 10].

Незважаючи на багато вищезгаданих переваг, якими володіють держави Північної Америки, у цьому регіоні вистачає й проблем, які дошкуляють і завдають головного болю лідерам цих держав.

По-перше, це гігантська асиметричність. Величезна відстань між рівнями розвитку Сполучених Штатів і Мексики з Канадою не може створити у регіоні рівноцінного партнерства між країнами. Ще до утворення організації НАФТА економіки Канади й Мексики залежали від економіки США. А від моменту утворення, вони лише

глибше погрузаються в повній залежності та неможливості існувати без свого сусіда [10].

По-друге, нестабільність економіки Мексики постійно змушує США інвестувати все більше й більше коштів. Коли ж настане такий момент, що інвестування стане дуже не вигідним, є незначна можливість того, що США буде шукати нових шляхів, а Мексика зі своїм більш ніж стомільйонним населенням постане перед глибокою кризою.

Оптимальний момент поєднання національних прагнень з рішучим лідерством наступає, коли особистий авторитет президента є найвищим – зазвичай у перший рік перебування на посаді. Зовнішня політика президента США Барака Обами може бути належно оцінена, виходячи з двох складників: його цілей і системи прийняття рішень, а також його політики та її реалізації. Хоча з упевністю можна говорити про перший складник, інший ще перебуває в процесі розгортання. Менш ніж за рік Обама повністю змінив концепцію зовнішньої політики США щодо деяких надзвичайно важливих геополітичних питань: по-перше, іслам не є ворогом і «глобальна війна з тероризмом» не визначає нинішню роль США у світі; по-друге, США будуть справедливим і твердим посередником, коли йтиметься про забезпечення тривалого миру між Ізраїлем і Палестиною; по-третє, США повинні проводити серйозні переговори з Іраном щодо його ядерної програми, а також з інших питань; по-четверте, боротьба з повстанцями в контрольованій Талібаном частинах Афганістану повинна стати частиною ширшого політичного рішення, а не головним чином військового; по-п'яте, США повинні поважати культурну й історичну чутливість Латинської Америки й розширювати контакти з Кубою [9]; по-шосте, США повинні активізувати свої зобов'язання щодо значного скорочення власного ядерного арсеналу і домагатися цілком доступної мети досягнення світу вільного від ядерної зброї; по-сьоме, у боротьбі з глобальними проблемами Китай повинен розглядатися не лише як економічний партнер, але й геополітичний; по-восьме, поліпшення американо-російських відносин відповідає інтересам обох сторін, хоча це повинно здійснюватись у спосіб, який сприймає, а не намагається

ліквідувати геополітичні реалії, що виникли після холодної війни [1].

Всеохоплююча перспектива Обама задає тон його команді, що виробляє зовнішню політику. Президент покладається на великий досвід віце-президента Джо Байдена в зовнішніх відносинах, щоб дослідити ідеї та займатися неформальним виробленням стратегії. Радник президента з питань національної безпеки Джеймс Джонс координує переклад стратегічних перспектив президента в політику, водночас керуючи найбільшою Радою з національної безпеки в історії США – штат якої перевищує 200 осіб. Значно збільшився вплив міністра оборони Роберта Гейтса на стратегію національної безпеки. Безпосереднє завдання Гейтса полягає в успішному завершенні двох війн, але його вплив також відчувається на питаннях, що торкаються Ірану та Росії. Державний секретар Гілларі Клінтон також є ключовим учасником у зовнішньополітичних рішеннях і дипломатом номер один у країні. Сфера її повноважень більше зосереджена на розв'язанні дедалі невідкладніших глобальних проблем нового століття, ніж геополітичних з нещодавнього минулого [5; 7].

Ще надто рано робити точну оцінку рішучості президента реалізовувати свої пріоритети, оскільки більшість великих проблем, за розв'язання яких особисто взявся Обама, включають довгострокові проблеми, які потребують довгострокового менеджменту. Однак три невідкладні проблеми становлять навіть у короткій перспективі прямий і складний тест його спроможності і рішучості істотно змінити політику США: ізраїльсько-палестинський конфлікт, ядерні амбіції Ірану й афгано-пакистанський виклик. Кожна з цих проблем також є чутливою і в середині країни. Досі зовнішня політика Обама викликала більше очікувань, ніж стратегічних проривів. Але будучи демократичною країною, США змушені будувати зовнішньополітичні рішення на внутрішньому політичному консенсусі [2, с. 56–57].

Нюанси простежуються і в процесах іншої північноамериканської країни – Канади. Якщо ліберали відверто пишалися членством Канади майже в усіх значимих міжнародних і регіональних організаціях, а також елітних клубах, то консерватори

віддають перевагу і говорять про свою зацікавленість участі вже не в усіх підряд співтовариствах, а лише в «ефективних багатосторонніх організаціях».

Стівен Харпер обійняв посаду прем'єр-міністра в січні 2006 року після перемоги консервативної партії на парламентських виборах. Незважаючи на те, що зовнішня політика не була серед пріоритетів у передвиборних обіцянках консерваторів, згодом С. Харпер переглянув пріоритети і додав до них активну діяльність на міжнародній арені.

Головне завдання С. Харпера полягало в налагодженні відносин із США, що не намагався зробити Ж. Кретьєн (ліберальний прем'єр-міністр Канади в 1993–2003 роках) і при всьому бажанні не зміг досягти П. Мартін (ліберальний прем'єр-міністр у 2003–2006 роках). Насамперед С. Харпер збільшив чисельність канадських збройних сил і резервістів, підвищив витрати на оборону і безпеку понад те, що планували ліберали у своєму останньому бюджеті, забезпечив пролонгацію канадського військового контингенту в Афганістані спочатку до 2009 року, а потім і до 2011 року, змінив загальну атмосферу відносин із США й особисто з президентом Б. Обамою [2, с. 89].

Сам Харпер у важливій зовнішньополітичній промові 5 жовтня 2006 року дуже відверто підсумував те, що отримала Канада від нормалізації відносин із США: укладення історичної згоди щодо хвойних пиломатеріалів; краще розуміння Вашингтоном канадської ролі в забезпеченні енергетичної безпеки Північної Америки; вдячність на адресу Канади, висловленої держсекретарем США К. Райс з нагоди п'ятої річниці здійснення терактів 11 вересня 2001 року; відтермінування конгресом запровадження рішення щодо обов'язкової наявності паспортів у американців і канадців, які перетинали сухопутний кордон США. В інтерн'ю газеті «Калгарі хералд» американський посол у Канаді Д. Уілкінс заявив, що двосторонні відносини переживають ренесанс і що завдяки своїй політиці й особистим контактам з Бушем Харпер зумів досягнути дипломатичної гармонії, канадо-американські відносини зазнали помітних змін. Повністю змінилася їхня

атмосфера, а та напруга, яка характеризувала ці відносини від 2001 до 2006 року, зникла [8; 4].

Помітні зрушення відбулись у близькосхідній політиці Канади і також у напрямку її зближення з позицією США. Вони, щоправда, розпочалися ще за П. Мартіна і зміцнилися за С. Харпера. Із усіх керівників західних країн Харпер найоднозначніше і безкомпромісно висловив підтримку Ізраїлю під час бомбардувань Лівану у відповідь на викрадення і вбивство солдатів ізраїльської армії бойовиками руху «Хезболлах», які базувалися на півдні Лівану. В інтерв'ю, даному на борту літака, що летів на саміт «великої сімки» в Санкт-Петербург улітку 2006 року, канадський прем'єр-міністр назвав ці бомбардування «зваженою відповіддю» і, незважаючи на критику, яка за цим послідувала, у подальшому не відмовився від власних слів. Крім цього, Харпер виявився єдиним канадським прем'єр-міністром, який не виявив бажання зустрітися з керівництвом Національної ради щодо канадо-арабських відносин, і, навпаки, двічі виступив перед членами єврейської громади Канади. Окрім цього, за консерваторів Канада стала першою країною, що припинила надавати допомогу Палестинській автономії після того, як там у січні 2006 року на парламентських виборах отримав перемогу рух «Хамас», який на Заході вважається терористичною організацією [5].

Свій перший зарубіжний візит С. Харпер несподівано для багатьох здійснив в Афганістан, де з 2001 року перебуває канадський військовий контингент. Зазвичай, свої перші зарубіжні візити в повоєнний період канадські прем'єри здійснювали до США. Оглядачі мали змогу, коментуючи відвідини Харпером Афганістану, відзначити вдалість такого вибору: він вразив не тільки канадську громадськість, але й адміністрацію США, яка розцінила його як сигнал того, що Канада розпочинає серйозно ставитися до своїх військових і союзницьких зобов'язань.

Спостерігачі звернули увагу на те, що канадський прем'єр-міністр не ставиться з пієтетом до Китаю як світової держави ХХІ століття. Він інкримінує йому порушення прав людини. Зате з пієтетом ставиться до Японії. Достатньо сказати, що перший міністр закордонних справ в уряді Харпера П. Маккей прийняв

посла КНР у Канаді тільки через дев'ять місяців після сформування консервативного кабінету. Приблизно тоді ж КНР відвідав і перший член його уряду (ним був міністр сільського господарства Ч. Строл). У серпні 2008 року Харпер на відміну від багатьох інших голів держав і урядів навіть не поїхав до Пекіна на відкриття літніх Олімпійських ігор. Це очевидно контрастує з тим значенням, яке традиційно (у будь-якому випадку з часів П. Трюдо, який насмілювався в 1970 році – на півтора роки раніше США – встановити з КНР дипломатичні відносини) надають зв'язкам з Китаєм ліберали. Нагадаємо, що канадський прем'єр-міністр Ж. Крет'єн двічі з великим успіхом привозив до Китаю численні торговельно-економічні делегації у винайденому ним форматі «Збірна Канади». П. Мартін особливо виділяв так звану групу БРІК (аббревіатура, складена з перших букв назв – Бразилія, Росія, Індія, Китай), яку вважав найперспективнішою в ХХІ столітті і контакти з якою планував розвивати прискореними темпами [3].

В унісон з американцями Канада діє в Латино-Карибській Америці. Напевно, не випадково лінія Харпера на пріоритетний розвиток відносин із сусідами, на зміцнення тилів, узгоджується зі змінами в зовнішній політиці Вашингтона, підтвердженням яких стали березневі (2007 рік) відвідини Буша п'ятох лояльних країн регіону. Вашингтон урахував уроки минулого, коли після 11 вересня 2001 року він ослабив увагу до Латино-Карибської Америки і зіштовхнувся з приходом до влади там кола політиків, які сповідували ліві і відверто антиамериканські погляди. Виявилось, що корисніше (і дешевше) надавати цим країнам допомогу і підтримувати з ними нормальні взаємини, ніж пожинати плоди власної неуваги.

Поїздка Харпера, яка відбулася влітку 2007 року, передбачала відвідини чотирьох країн, одна з яких – Колумбія – збіглась із маршрутом американського президента Дж. Буша. Окрім Колумбії, голова уряду Канади відвідав Чилі, де взяв участь в урочистостях з нагоди 10-річного ювілею двостороннього канадо-чилійської Угоди про вільну торгівлю, Барбадос – важливий офшор з високою концентрацією прямих канадських капіталовкладень, Гаїті –

своєрідний полігон для апробації нових канадських технологій з експорту демократії і «гарного управління» [4; 12].

Оттава наслідує Вашингтон ще в одному питанні – в укладенні двосторонніх (і багатосторонніх) угод про вільну торгівлю. Уряд консерваторів розпочав переговори в цьому контексті з Колумбією, Перу, країнами Карибської спільноти і Домініканською Республікою, і продовжив їх з четвіркою центральноамериканських країн – Сальвадором, Гватемалою, Гондурасом і Нікарагуа [12].

Загалом, прем'єр-міністр Харпер демонструє персоніфіковану зовнішню політику, атрибутом якої є наполегливість, навіть агресивність. На відміну від лібералів, які вважали миротворчість майже головним призначенням канадських збройних сил, лідер консерваторів робить акцент на «бойовий складник» канадського контингенту в Афганістані. А замість обтічних формулювань і розмов про цінності на перший план виходять чітко прораховані інтереси. Його промови містять такі слова, як «сила, натиск, твердість».

На думку деяких експертів, з моменту обрання С. Харпера канадська зовнішня політика була переорієнтована із соціально-економічної спрямованості на питання оборони й безпеки. Іншими словами, відбувається поворот до так званої «високої політики», під якою розуміється безпека і військово-політичні відносини між державами (на відміну від «низької політики» – економіки, соціальної сфери, демографії, екології). Звідси випливає логічне продовження – «тверда влада», військова сила необхідні для досягнення зовнішньополітичних цілей. Як заявив сам Харпер у Канадському клубі в Оттаві 6 лютого 2007 року, «Канада потребує сильної зовнішньої політики, визначеної ситуацією, яка склалася після 11 вересня 2001 року, і буде продовжувати нарощувати свою військову потугу, не буди стояти осторонь і братиме участь у всіх подіях, що торкаються інтересів Канади» [5; 2, с. 99].

Усі чинники говорять про те, що ми спостерігаємо лише ранню стадію розвитку тісніших мексикансько-американського взаємин. Подальший економічний і промисловий розвиток Мексики – закономірний етап, який склався в сучасних реаліях.

Звичайно, не можна говорити про тотальну вигоду для Мексики від економічного союзу із Північними сусідами, тому що є низка негативних явищ, пов'язаних з інтеграцією. Найголовнішою з них, мабуть, є тотальне посилення і встановлення залежності Мексики від США [6].

Регіон Північної Америки є таким собі полем, яке випромінює вектори інтересів у всі боки. Як показує історія, ці інтереси неодноразово перетиналися з іншими, що у свою чергу створювало напруженість. Різні аспекти цих міжнародних напружень надихали політиків до написання доктрин, а вчених – до створення наукових праць і досліджень. Імовірно, що тенденція щодо цієї зони триватиме і незабаром ми побачимо нові конфлікти, пов'язані з імперіалістськими амбіціями США.

Нині багато говорять про необмежені людські потреби й обмежені природні ресурси; про те, що невдовзі світу необхідно буде з'ясувати питання недостатньої кількості ресурсів. Як же тоді буде вестися дипломатія? Як тоді американці будуть обґрунтовувати свою агресію? Чи будуть демократичні та інші принципи пріоритетними й актуальними? Відповідь побачимо через кілька десятків років. А поки що, враховуючи той факт, що на території Північної Америки є велика кількість зарезервованих ресурсів, США можуть зробити невеличку паузу.

Література

1. Важкий рік президента Обама [Електронний ресурс] / День. – 2011. – 11 грудня. – №225. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/289004/>
2. Внешняя политика в XXI веке: вопросы теории и практики : материалы научного семинара / [Под. ред. П.А. Цыганкова]. – М. : КДУ, 2009. – 232 с.
3. Канада пересматривает отношение с Китаем [Електронний ресурс] / ИТАР-ТАСС. – 2009. – Режим доступу : <http://www.rodon.org/polit-091218104609>
4. Межамериканская система: место и роль в политической истории Америки [Електронний ресурс] / [под ред. А.А.

- Чувпило]. – Харьков : ХНУ, 2003. – 92 с. – Режим доступу: <http://www-histoiy.univer.kharkov.ua/pdf/pahomov.pdf>
5. Повестка перезагрузки [Электронний ресурс] / Голос России. – 2011. – Режим доступу : http://rus.ruvr.ru/radio_broadcast/no_program/47246531.html
 6. Президент Мексики прибывает в Украину [Электронний ресурс] / Интерфакс-Украина. – 2011. – Режим доступу : <http://mynews-in.net/news/politics/2005/06/19/554535.html>
 7. Президент Дмитрий Медведев встретился с вице-президентом США Джозефом Байденом [Электронний ресурс] / Российская газета. – 2011. – Режим доступу : <http://www.rg.ru/2011/03/10/baiden.html>
 8. Премьер-министр Канады Стивен Харпер сделал заявление по случаю годовщины Геноцида армян [Электронний ресурс] / Еркрасмас. – 2011. – Режим доступу : <http://www.yerkramas.org/2011/04/25/premer-ministr-kanady-prizval-nikogda-ne-zabyvat-ogenocide-armyan/>
 9. США стремятся наладить партнерские отношения с экономически окрепшей Латинской Америкой [Электронний ресурс] / ИТАР-ТАСС. – 2011. – Режим доступу : <http://www.rondon.org/polit-110401101108>
 10. NAFTA: A decade of strengthening a dynamic relationship [Электронний ресурс] / Department of Foreign Affairs and International Trade Canada. – 2004. – Режим доступу : www.dfait-maeci.gc.ca/nafta-alena/naftaO-en.pdf
 11. North American Free Trade Agreement of January 1, 1994 [Электронний ресурс]. – NAFTA web-site. – Режим доступу : http://www.ftaa-alca.org/FTAADraft03/Index_e.asp
 12. Foster J.W., Dillon J. NAFTA in Canada: The Era of a Supra-Constitution [Электронний ресурс] / J.W. Foster, J. Dillon. – Ottawa : North-South Institute, – 2002. – Режим доступу : www.kairosCanada.org/e/economic/trade/NAFTACanada.pdf
 13. Strategy of national security 2006 [Электронний ресурс]. – Режим доступу : <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2006/>

This article investigates an influence of the states of the Northern America on international relations. Also main foreign policy directions of the States of the Northern America are analyzed and the main problems of the region are defined

Key words: the region of the North America, Canada, Mexico, integration processes, aims of foreign policy

В статье исследовано влияние стран региона Северной Америки на международные отношения в мире. Проанализированы внешнеполитические курсы стран Северной Америки и определены основные проблемные аспекты в регионе.

Ключевые слова: регион Северная Америка, Канада, Мексика, интеграционные процессы, внешнеполитические цели.